

Karczewski, Maciej

"Dwustożkowate naczynia zdobione zaszczypywaniem" : głos w dyskusji nad ceramiką zachodniobałtyjską

Światowit 2 (43)/Fasc.B, 91-96

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„DWUSTOŻKOWATE NACZYNIA ZDOBIONE ZASZCZYPYWANIEM”.
GŁOS W DYSKUSJI NAD CERAMIKĄ ZACHODNIOBAŁTYJSKĄ*

Ze względu na masowy charakter i powszechność występowania ceramika stanowi niezwykle istotny element kultury archeologicznej.¹ Jej wszechstronna analiza jest więc niezbędnym warunkiem w badaniach nad obliczem kulturowym ziem zachodniobałtyjskich. Bezspornym pozostaje fakt, że zaawansowanie badań nad ceramiką zachodniobałtyjską jest dalece niewystarczające. Tym ważniejsze wydaje się określenie celu i metod badań nad tą kategorią zabytków.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu zaznaczyły się dwa kierunki analizy zachodniobałtyjskiej ceramiki naczyniowej. Pierwszy z nich reprezentują opracowania poszczególnych grup naczyń: „popielnic okienkowych”,² ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej,³ pucharów na pustej nóżce⁴ i „naczyn dwustożkowatych zdobionych zaszcypywaniem”.⁵ Odmienne ujęcie zagadnienia prezentują monografie kultury kurhanów zachodniobałtyjskich⁶ i kultury bogaczeńskiej.⁷ W oparciu o duże liczebnie zbiory ceramiki podjęte zostały próby opracowania jej typologii⁸ lub też uszeregowania naczyń w poszczególnych fazach rozwojowych danej kultury.⁹ Jako kryterium wyróżniające brano były przy tym pod uwagę głównie morfologia i ornamentyka, natomiast inne cechy traktowano drugoplanowo. Publikacje te nie wyczerpują więc zagadnienia. Można je natomiast uważać za cenny wstęp do całościowego opracowania ceramiki zachodniobałtyjskiej w poszczególnych okresach chronologicznych. Dobry przykład możliwości archeologii w tym zakresie

dają prace poświęcone ceramice wczesno- i późnośredniowiecznej z ziem polskich. Określając nadrzędny cel badań nad ceramiką zachodniobałtyjską można posłużyć się tezami J. Kruppego sformowanymi w stosunku do ceramiki późnośredniowiecznej. Jego zdaniem celem tym jest analiza „stref produkcji i konsumpcji” oraz śledzenie, poprzez odpowiednio sformułowane pytania badawcze, szerszych zjawisk kulturowych.¹⁰ To ogólne stwierdzenie kryje w sobie cały szereg problemów szczegółowych, takich jak: odtworzenie techniki, technologii i organizacji warsztatu ceramicznego, dystrybucja i użytkowanie wyrobów, czy przechodzenie naczyń z kontekstu społeczno-kulturowego do kontekstu archeologicznego.¹¹ Odrębne zagadnienie w badaniach nad ceramiką stanowią różnorodne przekształcenia, jakim podlegają naczynia i ich fragmenty w wyniku działań procesów podepozycyjnych oraz wpływ tych przekształceń na wynik interpretacji źródeł archeologicznych.¹²

Jak zaznaczono wyżej, w dotychczasowych publikacjach poświęconych ceramice zachodniobałtyjskiej główny nacisk kładziono na morfologię i ornamentykę naczyń przy jednoczesnym marginalnym traktowaniu cech technologicznych. Do najczęściej odnotowywanych spośród tej kategorii cech należą: faktura powierzchni zewnętrznej, jej barwa oraz rodzaj, granulacja i ilość domieszki schudzającej glinę. Na brak szerszego zainteresowania technologicznym aspektem badań nad ceramiką wpłynęły po części losy źródeł archeologicznych pozyskanych przed

* Artykuł został przygotowany i złożony do druku w 1994 roku, tuż po ukazaniu się III tomu „Barbaricum”.

¹ Pojęcie „ceramika” odnosi się w niniejszym artykule wyłącznie do naczyń glinianych.

² K. VOIGTMANN, *Die westmasurischen „Loch- und Fensterurnen”*, *Alt-Preußen* 6, 1941, H. 3, p. 36-46.

³ J. OKULICZ, *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.)*, *PomorAnt* 13, 1988, p. 103-133.

⁴ W. NOWAKOWSKI, *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską w okresie wędrówek ludów. Problem tzw. pucharów na pustych nóżkach*, *Barbaricum* 1, 1989, p. 101-147.

⁵ A. BITNER-WRÓBLEWSKA, *Z badań nad ceramiką zachodniobałtyjską w okresie wędrówek ludów. Problem tzw. kultury sudowskiej*, *Barbaricum* 3, 1994, p. 219-241.

⁶ Ł. OKULICZ, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

⁷ W. NOWAKOWSKI, *Kultura bogaczeńska na Pojezierzu Mazurskim i Suwalszczyźnie we wczesnym okresie wpływów rzymskich*, Warszawa 1982, maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Archeologii UW. Autor dziękuje dr. hab. Wojciechowi Nowakowskiemu za udostępnienie maszynopisu.

⁸ Ł. OKULICZ, *op. cit.*, p. 23-42.

⁹ NOWAKOWSKI, *op. cit.*, p. 381-389.

¹⁰ J. KRUPPÉ, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce, część I*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1981, p. 12-13.

¹¹ *Ibidem*, cf. A. BUKO, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, fig. 2.

¹² BUKO, *op. cit.*, p. 207-210, 215-218.

i w trakcie drugiej wojny światowej. Zniszczone bądź rozproszone w wyniku działań wojennych, znane są one często jedynie z publikacji.¹³ Niestety, w analogiczny sposób przedstawiane są materiały ze stanowisk archeologicznych badanych w ciągu ostatniego półwiecza. Sprawozdania z badań i monografie stanowisk przedstawiają cechy technologiczne ceramiki w różnym, przeważnie jednak niezbyt szerokim zakresie, przy czym nawet w obrębie jednej publikacji autorzy nie przestrzegają zasady jednakowej formy opisu dla całego zbioru. Najdokładniej charakteryzowane są naczynia zachowane w całości lub w większej części, natomiast mniejsze fragmenty ceramiki traktowane są jako materiał „niecharakterystyczny”, dla którego wystarczy podać liczbę ułamków.¹⁴ Od tego obrazu odbiegają publikacje wyników badań na cmentarzyskach w Wołowni i Bilwinowie. W obu przypadkach, we wstępie, autor podaje metodę opisu oraz rozbudowaną listę odnotowywanych cech.¹⁵ Sporo uwagi cechom technologicznym ceramiki poświęcili też autorzy opracowań dotyczących ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej¹⁶ i pucharów na pustej nóżce.¹⁷

Cechy technologiczne (ilościowe i jakościowe) nabierają szczególnego znaczenia przy analizie materiału ceramicznego zachowanego fragmentarycznie. Są one często jedynymi przesłankami do ustalenia przynależności chronologiczno-kulturowej tego typu zabytków. Ponadto fragmenty ceramiki pozwalają na uchwycenie cech niemożliwych niejednokrotnie do odnotowania w przypadku naczyń zachowanych w całości.¹⁸ Wymienić tu należy czytelne na przełomach ślady formowania i łączenia poszczególnych partii naczynia, rodzaj i ilość ziaren domieszki oraz ich rozkład w ściankach naczynia, czy też atmosferę i jakość wypału. Obserwacje takie możliwe są jedynie przed konserwacją ceramiki.¹⁹ Tak więc analiza cech

związanych z techniką i technologią warsztatu ceramicznego wydaje się być jednym z obiecujących kierunków badań nad ceramiką zachodniobałtyjską. Cechy te, obok wymiarów i morfologii, stanowią źródło do ustalania funkcji naczyń.²⁰ Ponadto w połączeniu z motywem i sposobem wykonania ornamentu pozwalają na wydzielenie stylu w ceramice stanowiącego oznakę tradycji kulturowej. Śledzenie stylów w ceramice umożliwia z jednej strony wnioskowanie na temat spójności kulturowej danego obszaru, z drugiej zaś wskazanie kierunków rozchodzenia się form ceramiki.²¹

Do przedstawienia powyższych uwag skłoniła autora publikacja A. Bitner-Wróblewskiej poświęcona grupie „dwustozkowatych naczyń zdobionych zaszczypywaniem”.²² Zdaniem Autorki „dwustozkowate naczynia zdobione zaszczypywaniem wykazują ogromną zbieżność chronologiczną i terytorialną, tworząc zwartą koncentrację nad górną Czarną Hańczę i Rospudą, co pozwala uznać je za wyróżnik kulturowy Suwalszczyzny w okresie wędrówek ludów”. Ponadto występowanie w okresie wędrówek ludów na Mazurach i nad górną Pregołą naczyń zdobionych „zaszczypywaniem” o – zdaniem A. Bitner-Wróblewskiej – „zblizonych cechach morfologicznych” może wskazywać na oddziaływanie ceramiki suwalskiej na tamte tereny. W obrębie grupy olsztyńskiej wpływy te miały doprowadzić do wytworzenia lokalnej odmiany naczyń zdobionych „zaszczypywaniem”.²³

Bazę źródłową do sformułowania przytoczonych poglądów, mimo znacznego w porównaniu z innymi regionami Polski północno-wschodniej zaawansowania badań archeologicznych na Suwalszczyźnie, stanowiła grupa zaledwie dwudziestu ośmiu „naczyni dwustozkowatych zdobionych zaszczypywaniem” i pięciu „naczyni pochodnych”.²⁴

¹³ W. NOWAKOWSKI, *Stan i potrzeby badań nad zachodniobałtyjskim kręgiem kulturowym na terenie Polski ze szczególnym uwzględnieniem kultury bogaczewskiej*, in: *Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Materiały z konferencji. Kraków 14-16 listopada 1984*, Kraków 1986, p. 379-380.

¹⁴ K. LENARCZYK, *Materiały z badań cmentarzyska ciepłopalnego z okresu wpływów rzymskich w Sterławkach Wielkich, gm. Ryn, woj. suwalskie*, Rocznik 17, 1991, p. 15 sq.

¹⁵ M. KACZYŃSKI, *Cmentarzysko kurhanowe z V-VI wieku w miejscowości Bilwinowo, pow. Suwałki*, Rocznik 2, 1961, p. 205-206; idem, *Cmentarzysko z V-VI w. we wsi Wołownia, pow. Suwałki*, Rocznik 6, 1965, p. 170-171.

¹⁶ J. OKULICZ, *op. cit.*, p. 109-114.

¹⁷ NOWAKOWSKI, *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską...*, p. 102-103, 105.

¹⁸ Propozycja listy cech odnotowywanych przy analizie fragmentów naczyń została zawarta w: M. KARCZEWSKA,

M. KARCZEWSKI, *Propozycja kwestionariusza cech uwzględnianych przy opisie ceramiki zachowanej fragmentarycznie*, *Archeologiczne Listy* 2(40), 1993.

¹⁹ Szczególne utrudnienie przy opisie cech naczyń po konserwacji stanowią różnego typu zabiegi wzmacniające ścianki i uzupełniające powstałe w nich ubytki. Przede wszystkim należy do nich gipsowanie oraz stosowane przed drugą wojną światową podklejanie paskami kartonu wewnętrznych powierzchni naczyń.

²⁰ J. KRUPPÉ, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, p. 177-178.

²¹ A. NIEWĘGŁOWSKI, *Perspektywy i walory poznawcze badań nad ceramiką lepioną jako elementem kultury archeologicznej [na marginesie artykułu Jana Dąbrowskiego 1988]*, *ArchPol* 36, 1991, p. 271-272.

²² BITNER-WRÓBLEWSKA, *op. cit.*, p. 219-241.

²³ *Ibidem*, p. 223-224.

²⁴ *Ibidem*, p. 230-240.

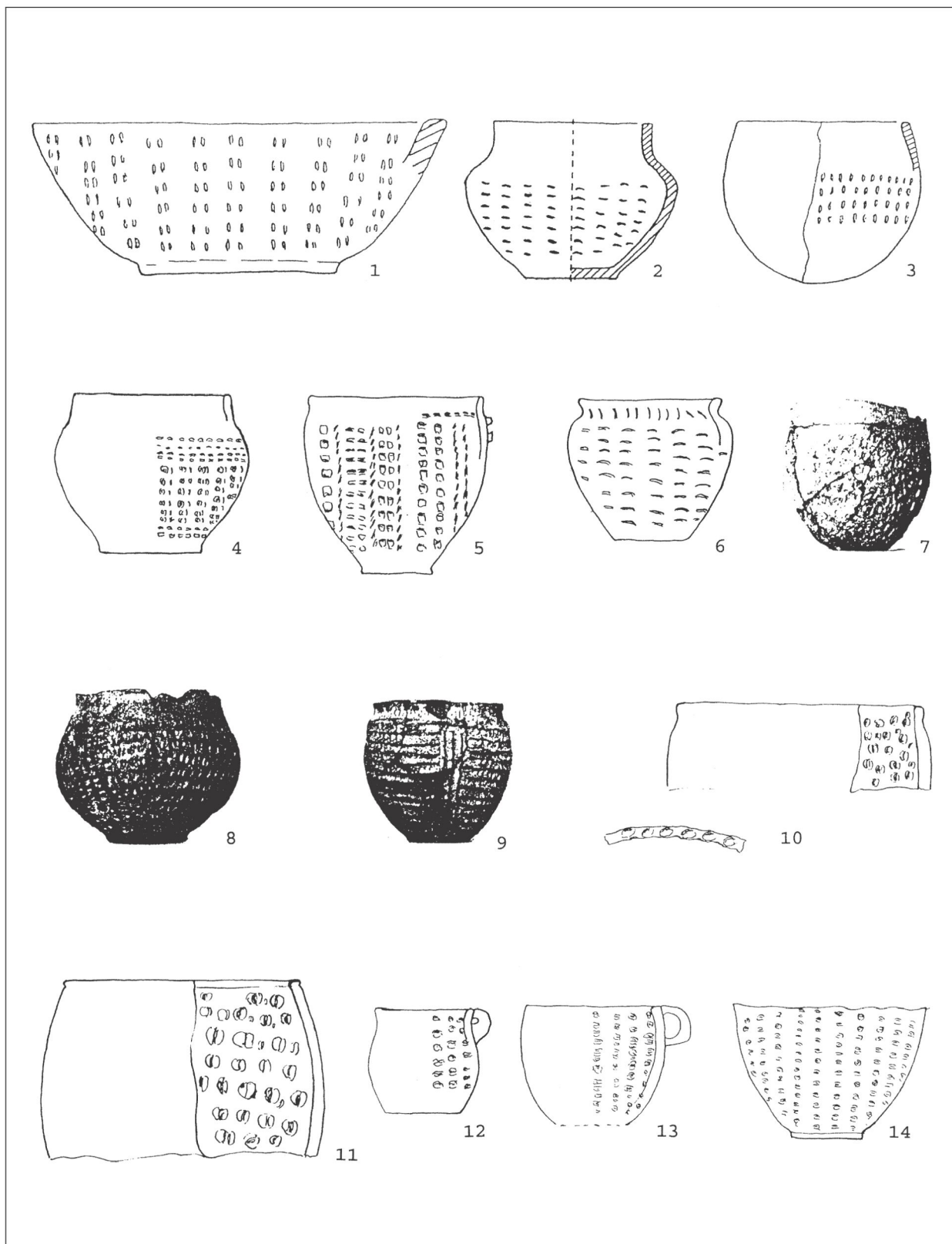

Fig. 1. Naczynia zdobione ornamentem palcowym datowane na późny okres epoki brązu oraz okresy halsztacki i lateński: 1-2 Biedaszy, woj. Olsztyn; 3 Krosno, woj. Elbląg; 4-5 Pustynki, woj. Olsztyn; 6 b. Alt-Wehlau, raj. Wardziejek; 7-9 Biskupiec, woj. Olsztyn; 10 Giżycko (Villa Nowa), woj. Suwałki; 11 Malbork - Wielbark, woj. Elbląg; 12-13 Olsztyn ul. Grabowskiego; 14 Tulewo, woj. Suwałki. Rys. 1-3 wg M. Hoffmanna, 4-14 wg H. Schleifa. Skala 1:2,5 – rys. 1; 1:5 – rys. 2-6, 12; rysunki bez skali: 7-11, 13, 14.

Niestety, sposób prezentacji materiału źródłowego nie pozwala na zapoznanie się z jego całością. Utrudnia je brak rysunków naczyń z Kaliniškai, raj. Raseiniai, z grobu 20, z Vidigriai, raj. Šilute, z grobu 31, z Kazimierówki, st. 1, woj. suwalskie, z obiektu 25a (jednego z dwóch naczyń); z Prudziszek, st. 1, woj. suwalskie, z grobu 1 w kurhanie 8 (jednego z dwóch naczyń) oraz fragmentu naczynia z Garbasia, st. 1, woj. suwalskie, z grobu 1 w kurhanie 1. W publikacji nie zamieszczono również rysunków trzech spośród pięciu naczyń zaliczonych do „form pochodnych”. Ponadto nie są jasne przesłanki, które pozwoliły na jednoznaczne zaklasyfikowanie do grupy naczyń dwustożkowatych partii przydennych naczynia z grobu 8 w kurhanie 2 na stanowisku I w Prudziszkach.²⁵ Zamieszczone rysunki nie uzasadniają też twierdzenia, że analizowane naczynia tworzą „dość zwarty stylistycznie i formalnie zespół”.²⁶ Określenie ich mianem „dwustożkowate” nastąpiło wyłącznie w oparciu o tektonikę brzuśca. Ukształtowanie wylewów naczyń wykazuje już znacznie większe zróżnicowanie – od prostych do mocno rozchylonych. Należy tu podkreślić, że cechy drugorzędne (m. in. ukształtowanie wylewu), w odróżnieniu od kształtu brzuśca naczynia, stanowią istotną przesłankę do określania jego pierwotnej funkcji.²⁷ Poza ogólną obserwacją, że zarówno analizowana ceramika z Suwalszczyzny, jak i naczynia z obszaru grupy olsztyńskiej i znad górnej Pregoly to garnki trudno też podtrzymywać twierdzenie o ich „zbliżonych cechach morfologicznych”.

Drugą cechą, która – w połączeniu z morfologią – pozwoliła na wydzielenie „grupy naczyń dwustożkowatych zdobionych zaszcypywaniem” był ich ornament. Jak słusznie zauważa A. Bitner-Wróblewska ornament „zaszcypywany” ma na obszarach bałtyjskich szeroki zasięg chronologiczny i terytorialny.²⁸ W rzeczywistości zasięg tego zjawiska jest jeszcze obszerniejszy. Ornament

palcowy występuje na ceramice kultury lipickiej, na naczyniach kuchennych kultury Sintana-de-Mureš i na naczyniach wczesnosłowiańskich.²⁹ O powszechności tego ornamentu w późnym okresie epoki brązu oraz w okresach halsztackim i lateńskim w inwentarzach grupy mazursko-warmińskiej kultury łużyckiej i kultury kurhanów zachodniobałtyjskich świadczą dane zgromadzone w częściowo opublikowanej kartotece Hansa Schleifa (Fig. 1.1-14).³⁰ Dla późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów listę naczyń zdobionych „zaszcypywaniem” przedstawioną przez A. Bitner-Wróblewską można rozszerzyć o kilka dalszych przykładów. Ornament taki występuje na naczyniach z grobów 16 i 28 z Kudrinka (b. Wackern), raj. Bagrationowsk (Fig. 2.1-2), datowanych przez O. Tischlera na fazę C (III-IV w. n.e.), na popielnicy z grobu 41 w Rovnoe (b. Pollwitten), raj. Primorsk (Fig. 2.3), datowanego na fazę D (IV-V w. n. e.), na kubku z grobu 8 z Warnikam, raj. Mamonovo (Fig. 2.4), z fazy C wg O. Tischlera,³¹ oraz na naczyniu z grobu 164 z Tumian, które wraz z całym stanowiskiem datować należy na rozwiniętą fazę okresu wędrówek ludów.³² Dalsze przykłady ceramiki zdobionej ornamentem palcowym, datowanej od końca I tys. p.n.e. do początków II tys. n.e. znane są z terenów południowo-wschodniej Łotwy. Z położonego na tych obszarach grodziska w miejscowości Digna'e, zasiedlonego od końca I tys. p.n.e. do XIII w. pochodzi zbiór ponad 12 tysięcy fragmentów ceramiki, w którym 5,9% stanowią fragmenty zaszcypywane. Znaczne zaburzenie stratygrafii nie pozwala na dokładne datowanie zabytków, niemniej jednak stwierdzono, że najwięcej ceramiki zaszcypywanej występuje w wyższych warstwach stanowiska. Są to fragmenty prostych (wiadrowatych i baniastych) naczyń z zagiętymi do wnętrza lub odgiętymi na zewnątrz wylewami (Fig. 3.1-5).

²⁵ Ibidem, p. 232, fig. 1:4.

²⁶ Ibidem, p. 220.

²⁷ KRUPPÉ, *Studia nad ceramiką XIV wieku...*, p. 177.

²⁸ BITNER-WRÓBLEWSKA, *op. cit.*, p. 220. Autorka proponuje określenie tego rodzaju ornamentyki jako „zaszcypywanie”. Ze względu na różnorodność form zdobień wykonywanych niezbrojoną w dodatkowe narzędzia ręką ludzką włas-ciwsze byłoby, zdaniem autora, określenie: „ornament palco-wy”.

²⁹ NOWAKOWSKI, *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską...*, p. 119, 122.

³⁰ Kartoteka Hansa Schleifa znajduje się w archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Autor składa w tym miejscu podziękowania Panu dr Mirosławowi Hoffmannowi, Kierownikowi Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, za udostępnienie powyższej kartoteki, jak

też naczyń zdobionych ornamentem palcowym znajdujących się w zbiorach muzeum. Dane zawarte w kartotece zostały częściowo opublikowane przez: J. ANTONIEWICZĄ, *Z problematyki badań osadnictwa wczesnożelaznego na wschodnich Mazurach*, Roczn. 2, 1961, p. 17-52; oraz M. HOFFMANNĄ, *Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, Barbaricum 2, 1992, p. 20-38. Zamieszczone w niniejszym artykule rysunki i fotografie naczyń zdobionych ornamentem palcowym stanowią jedynie wybór z bogatych materiałów zgromadzonych w cytowanej kartotece.

³¹ O. TISCHLER, H. KEMKE, *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Chr. Geb.*, Königsberg 1902, pl. XXIV: 7, XXV: 6-7, XXXIII: 12-12a.

³² V. I. KULAKOV, *Mogil'niki zapadnoj časti Mazurskovo Poozerja konca V-VIII v.v. (po materialam raskopok 1878-1938 g.g.)*, Barbaricum 1, 1989, fig. 55: 3; BITNER-WRÓBLEWSKA, *op. cit.*, p. 223.

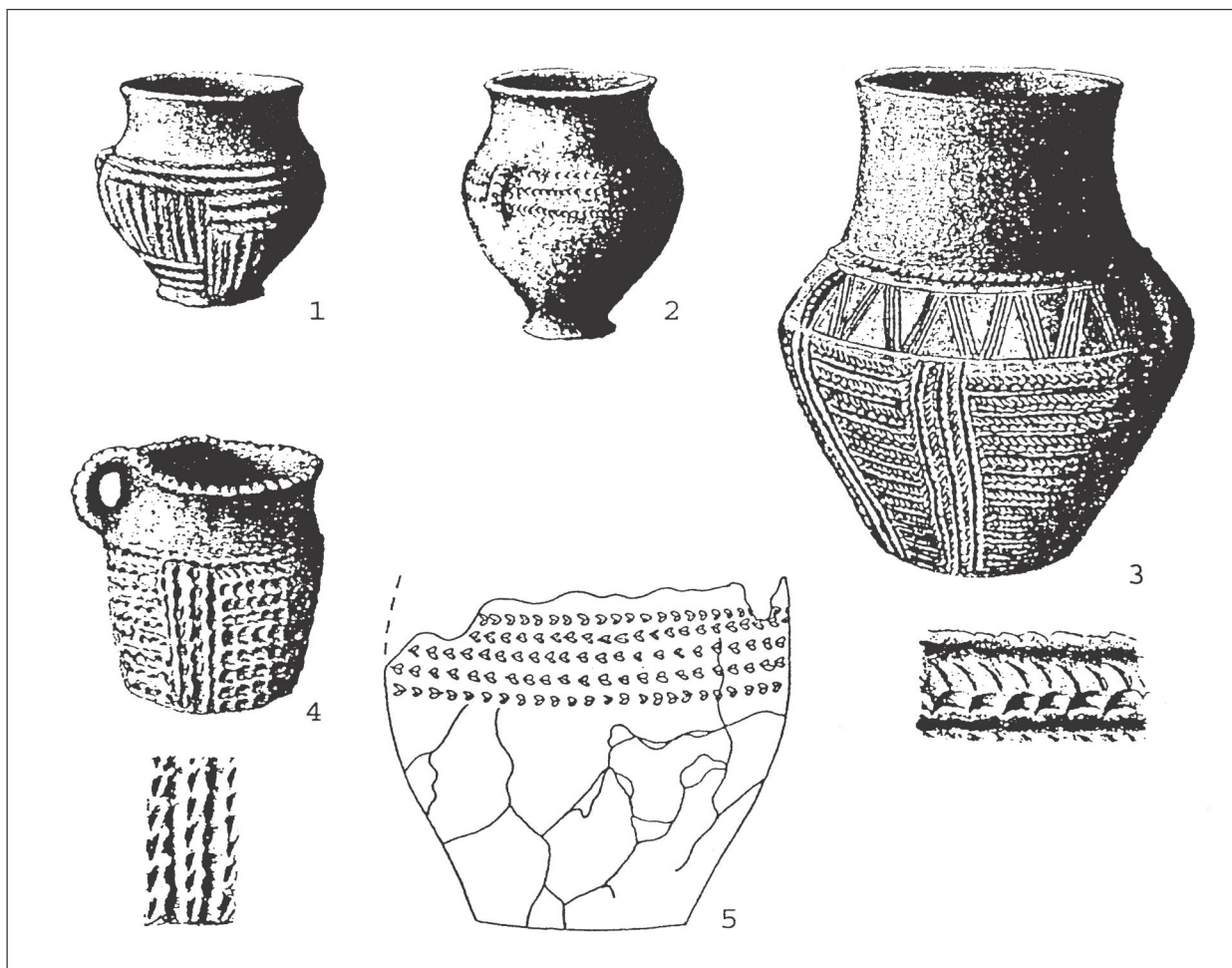

Fig. 2. Naczynia zdobione ornamentem palcowym datowane na późny okres wpływów rzymskich i okres wędrowek ludów: 1-2 Kudrinki (b. Wackern), raj. Bagrationowski; 3 Rownoje (b. Pollwitten), raj. Primorski; 4 Warnikam, raj. Mamonowo; 5 Tumiany, woj. Olsztyn. Rys. 1-4 wg O. Tischlera, 5 wg В. И. Кулакова. Skala 1:4 – rys 1-4; ok. 1:3,3 – rys. 5.

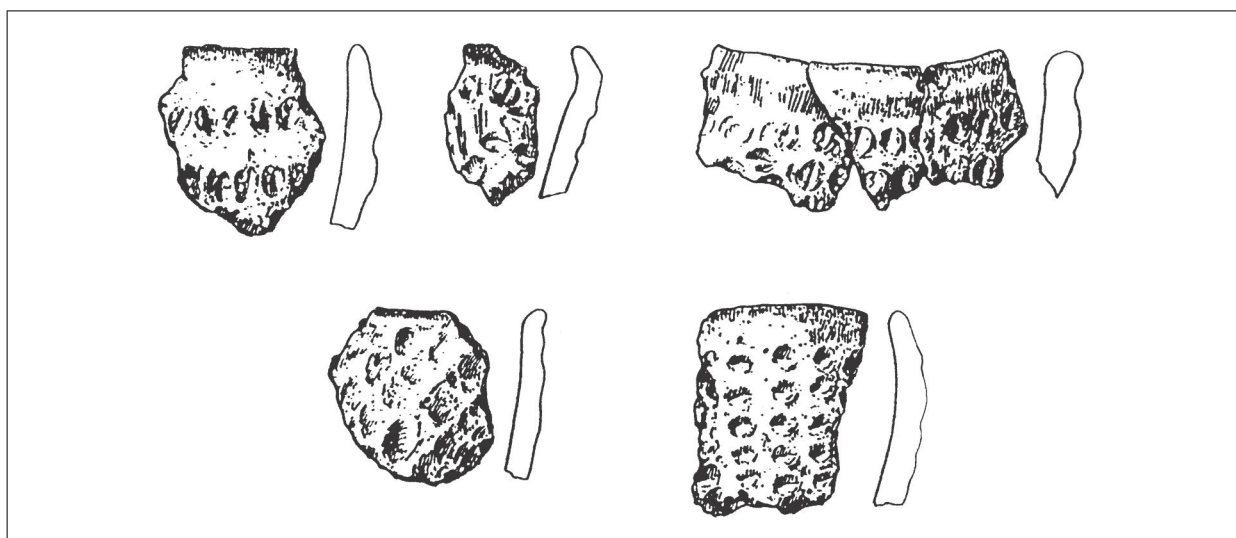

Fig. 3. Ceramika zdobiona ornamentem palcowym z grodziska Digna'e (Łotwa). Wg И. Цимермане. Skala 1:2,5.

Zdaniem I. Cimermane ceramika zdobiona ornamentem palcowym (zaszczyptywania i załuskiwania paznokciowe) tworzącym gęste pasma przebiegające w różnorodnych kierunkach, znana jest też z innych grodzisk i osad otwartych Łotwy oraz grodzisk północno-wschodniej Litwy.³³ Wpływami z terytoriów bałtyjskich tłumaczone jest również występowanie w drugiej połowie I tys. n. e. naczyń zaszczyptywanych na obszarze południowej Estonii.³⁴

Przedstawione wyżej przykłady wskazują na częste występowanie ornamentu „zaszczyptywań” nie tylko w kulturach archeologicznych związanych z bałtyjskim substratem etnicznym. Pokrywające powierzchnię zewnętrzną naczyń wątki ornamentacyjne (**Fig. 1-3**) odpowiadają przy tym typom ornamentu „zaszczyptywanego” wydzielonym przez A. Bitner-Wróblewską.³⁵ Fakt występowania ich na naczyniach o zróżnicowanej morfologii (garnki, misy, kubki) i różnej chronologii (od okresu halsztackiego po wczesne średniowiecze) wskazuje, że na tym etapie badań nad ceramiką zachodniobałtyjską wnioskowanie

o przynależności chronologiczno-kulturowej i oddziaływaniach kulturowych w oparciu o połączenie jedynie dwóch cech – morfologii i ornamentyki – bez wcześniejszego rozpatrzenia ich genezy, nie przynosi zamierzonego rezultatu. Tezę tą potwierdza dodatkowo wcześniejsza chronologia naczyń „zaszczyptywanych” z cmentarzysk z Kudrianka i b. Warnikam, jak i wskazana przez W. Nowakowskiego możliwość pojawienia się ornamentu „zaszczyptywań” na ceramice grupy olsztyńskiej pod wpływem oddziaływań z terenów kultury Sāntana-de-Mureā.³⁶

Bezsprzecznym natomiast pozostaje fakt, iż co najmniej od późnego okresu wpływów rzymskich na terytoriach zajętych przez osadnictwo bałtyjskie, różne formy naczyń zdobione były ornamentem palcowym. Na występowanie tego zjawiska w okresie wędrówek ludów na Suwalszczyźnie w literaturze polskiej zwrócili już uwagę J. Kostrzewski, W. Chmielewski i K. Jążdżewski oraz J. Okulicz.³⁷

³³ I. CIMERMANE, *Keramika dignaiskovo gorodišča i niekotorych drugich pamiatnikov Selov kak otraczenie kontaktov s plemenami territorii Litvy v konce I tysjačeletija do n.é. – I tysjačeletija n.é.*, in: *Problemy étnogeneza i étničeskoj istorii Baltov*, Vilnius 1985, p. 48-49, 54, rys. 3:1-5.

³⁴ M. AUN, *Vzaimootnošenija baltskich i jučnoestonskich plemen vo vtoroj polovinie I tysjačeletija n. é.*, in: *Problemy étnogeneza i étničeskoj istorii Baltov*, Vilnius 1985, p. 84.

³⁵ BITNER-WRÓBLEWSKA, *op. cit.*, p. 220.

³⁶ NOWAKOWSKI, *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską...*, p. 119.

³⁷ J. KOSTRZEWSKI, W. CHMIELEWSKI, K. JĄDŻEW-SKI, *Pradzieje Polski*, wyd. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, p. 304; J. OKULICZ, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, p. 451.